

Landgoederen in het landschap

LUCIA ALBERS

Landgoederen hebben in de loop der eeuwen karakteristieke elementen toegevoegd aan het Nederlandse landschap. Ook nieuwe landgoederen zouden daaraan weer een waardevolle bijdrage kunnen leveren. Dit artikel geeft een overzicht van het ontstaan van landgoederen en de ontwikkeling van de tuinarchitectuur die aan de landgoederen vorm heeft gegeven.

HET BEGRIP 'LANDGOED'
Een *landgoed* is volgens Van Dale's woordenboek 'een grote bezitting op het land, in 't bijz. als dienend tot buitenverblijf'. Het geheel van huis en hof werd in de 17^e en 18^e eeuw vaak aangeduid als *hofstede*, niet te verwarren met het begrip boerenhofstede. Het begrip *buitenplaats* is een term die pas werd gebruikt in de loop van de 18^e eeuw, toen al gedurende meer dan een eeuw buitenplaatsen waren gesticht door welgestelde stedelingen. Zij gebruikten deze plaatsen als geldbelegging en om korte of langere tijd op het land te kunnen vertoeven met familie en vrienden, die vaak aangrenzende buitenplaatsen bezaten. Het bezit van een riddermatig goed was middel om in het bestuur van een stad of regio zitting te kunnen nemen. Maar omgekeerd, als men die functie eenmaal had verkregen, behoorde men ook uiting te geven aan die status middels een buitenplaats of landgoed.

Behalve voor de gronden bij de adellijke middeleeuwse kastelen, de Groninger borgen, de Friese stinsen, de Overijsselse havezaten, de Utrechtse ridderhofsteden, de meer dan vijftig oude Winterswijkse (heren)boerderijen en de jonge landgoederen in Brabant wordt het woord landgoed ook gebruikt voor beheerseenheden die gedurende de 19^e en 20^e eeuw zijn ontstaan uit ontginningen of uit aankoop van gronden van diverse aard.

DE STICHTING VAN LANDGOEDEREN EN BUITENPLAATSEN

In de loop van de tijd werden middeleeuwse kastelen omgevormd tot buitenplaatsen. De ruïne van kasteel de Cannenburgh bij Vaassen werd in 1543 door Maarten van Rossem gekocht.

Hij liet het kasteel herbouwen. Bij het herbouwen van kasteel werd een tuin aangelegd, die bestond uit een 'kruethoff', een 'winstock' en een 'dwalhoff' of 'dolphoff'. Hier was toen dus misschien al sprake van een buitenplaats. Ook de kastelen Westhove bij Oostkapelle en Ter Hooge bij Koudekerke werden rond 1550 verbouwd tot buitenplaats. Hetzelfde was het geval met het kasteel Rechteren bij Dalfsen. Het huis ter Horst bij Loenen kwam in 1557 tot stand. Ook de huizen Twickel bij Delden en Schelluinderberg bij Gorinchem werden halverwege de 16^e eeuw gebouwd. De Gelderse Toren bij Dieren werd in 1535 herbouwd door de laatste hertog van Gelre. De Berencamp bij Nijkerk is een goed voorbeeld van een vroege buitenplaats, ontstaan uit een middeleeuws stenen huis.

In de 16^e eeuw werden ook de eerste nieuwe buitenplaatsen gesticht. In West-Nederland, Groningen, Overijssel en Gelderland lieten verschillende edellieden huizen buiten de stad neerzetten. Ze werden gebouwd in Renaissance stijl.

De buitenplaatsen in de omgeving van Den Haag uit de eerste helft van de 17^e eeuw waren veelal wat vroeger dan in de rest van Nederland. Met name in de tweede helft van de 17^e eeuw waren er veel regenten en rijk geworden kooplieden die een verblijf buiten de stad lieten bouwen. Deze verblijven hadden aanvankelijk de vorm van een boerderij met opkamer. In een volgende fase werd er een herenhuis naast de boerderij gebouwd. Nog een fase later werd de boerderij gesloopt.

Veel buitenplaatsen ontstonden rond de steden Amsterdam, Haarlem, Leiden, Den Haag, Breda en Utrecht. Via de trekschuit ging men over de Amstel, de Haarlemmer trekvaart, Leidse vaart, de Vliet, de Mark of de Vecht naar de

buitenplaats. Ook rond en tussen Middelburg en Vlissingen, alsmede in een smalle strook langs de noordwestkust van Walcheren ontstonden vele buitenplaatsen.

In enkele droogmakerijen, zoals de Schermer, de Beemster en de Watergraafsmeer, en op de zuidwestflank van de Utrechtse heuvelrug tussen De Bilt en Doorn werden gedurende de 17^e eeuw eveneens buitenplaatsen gesticht.

In Groningen werden de verspreid voorkomende borgen tot buitenplaatsen verbouwd. Friesland bezat concentraties van buitenplaatsen bij Heerenveen en Leeuwarden.

De 's-Gravelandse buitenplaatsen ontstonden op de voormalige jachtgronden van de graven van Holland. In 1626 werd begonnen met de afgraving van de zandgronden aldaar. De verkoop van het zand leverde geld op voor het stichten van de buitenplaatsen. Ook in het Gooi ontstonden in de 17^e eeuw buitenplaatsen op zandafgravingen.

De 17^e-eeuwse buitenplaatsen liggen veelal op de grens van de droge en natte gronden. Het huis en de kleine sier- en moestuin bevonden zich op de hogere gronden, zoals het zand van de binnenduinen of de oeverwal langs de rivier, terwijl de boomgaard op de lagere gronden was aangelegd.

In de 18^e eeuw werden veel buitenplaatsen vergroot en verrijkt met een uitgebreide tuinaanleg. In diezelfde eeuw ontstonden ook buitenplaatsen rond de steden Almelo, Hengelo en Enschede en bij Zwolle en Deventer.

De buitens langs de Zuiderzeestraatweg ontstonden hoofdzakelijk in de 18^e eeuw. Enkele ervan hadden echter hun oorsprong in gebouwen uit de Middeleeuwen.

In het laatste kwart van de 18^e eeuw kwam de landschapsstijl in de mode. Her en der in den lande, maar vooral in Kennemerland, begon men met veel enthousiasme de geometrische tuinen (die duur waren in onderhoud) te veranderen in tuinen naar Engels voorbeeld, met slingerpaden langs een in bochten gegraven 'beek'. Waar men voorheen het reliëf had afgevlakt,

kon men toen juist profiteren van de natuurlijke glooiingen op de zandgronden. Daardoor werden deze gronden meer geliefd. In de Franse tijd raakten veel kleine buitenplaatsen in verval. Ze werden vaak opgekocht door de eigenaren van de grotere landgoederen.

Vooraf in het begin van de 19^e eeuw zijn veel geometrische landgoederen omgevormd in de landschapsstijl. Daarnaast werden er nieuwe landgoederen aangelegd op de 19^e-eeuwse heideontginningen. Het huis Dickninge bij De Wijk in Drenthe, daterend uit 1813 en door De Vos van Steenwijk gebouwd op voormalige heidegrond, wordt in een reisverslag van 1819 vermeld als 'de Engelsche aanleg'.

In de 19^e eeuw werden ook de hogere delen van de Utrechtse heuvelrug en de rand van de Veluwe in de omgeving van Arnhem bebouwd met nieuwe landgoederen. Na de aanleg van de spoorlijn Utrecht–Arnhem in 1845 was de streek langs deze lijn beter bereikbaar geworden, zodat ook hier landgoederen tot stand kwamen. Nadat in 1874 de spoorlijn Amsterdam–Hilversum–Amersfoort tot stand was gekomen, werd ook het Gooi geliefd als vestigingsgebied voor landgoederen.

In de laatste twee decennia van de 19^e eeuw ontstond een nieuw fenomeen: het villapark. Bloemendaal (aan de spoorlijn Haarlem–Velsen en het spoor Haarlem–Zandvoort), Heemstede, Velp en Haren waren typische plaatsen waar men villaparken inrichtte. Deze waren bestemd voor diegenen die graag buiten de stad wilden wonen, maar zich geen echte buitenplaats konden permitteren. De villa's lagen bij elkaar temidden van een park.

Zogenaamde 'ontginningslandgoederen' worden onder andere aangetroffen in Groningen, Brabant en Twente, waar aan het einde van de 19^e eeuw en in het begin van de 20^e eeuw industriëlen hun geld belegden in gronden en grote huizen, die zij al dan niet permanent bewoonden. De woeste gronden werden met bos beplant, de heidevelden met kunstmest geschikt gemaakt voor de landbouw.

1. Relief dat de kunst van het tuinieren voorstelt, in de facade van het Paviljoen Welgelegen te Haarlem, gebouwd 1785–1788 (foto: Gerard Jonkers, Haarlem).

Vanaf de Eerste Wereldoorlog zijn veel landhuizen overgegaan in handen van de overheid. Het fenomeen buitenplaats had toen zijn hoogtepunt gehad. Alleen in Twente ging men tot even na de Tweede Wereldoorlog door met het stichten van nieuwe buitenplaatsen.

DE BETEKENIS VAN DE LANDGOEDEREN VOOR HET NEDERLANDSE LANDSCHAP

In 1983 waren er 1093 landgoederen in Nederland. Deze waren hetzij in particulier bezit, hetzij in handen van de overheid, van Natuurmonumenten of van de Provinciale landschappen. Ze waren als volgt verdeeld over de provincies:

Groningen	7
Friesland	18
Drenthe	32
Overijssel	218
Gelderland	422
Utrecht	119
Noord-Holland	37
Zuid-Holland	15
Zeeland	19
Noord-Brabant	132
Limburg	74

Het totale oppervlak van deze 1093 landgoederen (inclusief de bijbehorende landbouwgronden) bedroeg 141.667 ha. Een klein deel daarvan

is zo recent van oorsprong dat het (nog) geen cultuurhistorische waarde heeft.

Voor de 17^e- en 18^e-eeuwse laanstructuren die om de buitenplaatsen werden gelegd, hadden grote betekenis voor de inrichting van het landschap. Waar de buitenplaatsen zich in rijen aaneen schaarden, zoals langs rivieren, of waar een concentratie van buitenplaatsen het karakter van het landschap bepaalt, spreekt men wel van een *buitenplaatsenlandschap* of een *landgoederenlandschap*.

TUINKUNST

Door de eeuwen heen zijn op de landgoederen tuinen en parken aangelegd. Belangrijke tuinen en parken werden meestal aangelegd door architecten. De architectuur staat van oudsher als kunst in aanzien en daarmee dus ook de tuinen. Maar pas met het ontstaan van de landschapstuinen in de tweede helft van de 18^e eeuw werd de tuinkunst erkend als een zelfstandige kunstvorm. Omstreeks 1900 ging echter de landschapsarchitectuur ten opzichte van de tuinarchitectuur de boventoon voeren. Landschapsarchitecten werkten na 1945 veel voor de overheid, hetgeen het idee versterkte dat hun werk slechts functioneel en nuttig was. In onze tijd zien we dat juist met de opkomende interesse voor het historische landschap met zijn tuinen en parken, ook de tuin- en landschapsar-

chitect weer meer als kunstenaar wordt beschouwd.

DE BEGRIPPEN 'TUIN' EN 'PARK'

De begrippen *tuin* en *park* hadden oorspronkelijk dezelfde betekenis, namelijk die van 'een stuk grond dat door middel van omtuinen was afgegrensd van de omgeving'. Tuinen verschillen van parken in drie aspecten: in grootte, in de mate van openbaarheid en (soms) in stijl. Een tuin is meestal kleiner dan een park en wordt intensiever bewerkt. Tuinen en parken werden tot ongeveer 1760 aangelegd in geometrische vormen, zoals het vierkant, de rechtehoek, de cirkel en combinaties daarvan. De grote parken, veelal jachtbossen, hadden rechte lanen. Na 1760 kregen tuinen en parken slingerende lanen, slingersloten, slingervijvers en heuvels. Kortom, de aanleg vond plaats in landschapsstijl. Pas in de 19^e eeuw, met het ontstaan

van openbare parken, raakte het woord park ingeburgerd voor een landschappelijke aanleg die openbaar was. Nu wordt het begrip park gebruikt voor een openbaar wandelgebied, onafhankelijk van de stijl waarin het werd aangelegd.

DE STIJLEN

De wereld van architectuur en tuinarchitectuur is van oudsher zeer internationaal. De ideeën die in een bepaalde tijd leven, zijn sterk bepalend voor de vorm en inhoud van een tuin of park, maar ook voor de vormgeving van een landschap als geheel. Een illustratie hiervan vormen de 17^e- en 18^e-eeuwse lanenstelsels. Daarin wordt het nuttige – de met bomen beplante wegen – verenigd met het aangename, een goede proportie. In veel Nederlandse tuinen gaat het om de vormgeving van moestuinen, boomgaarden, hakhoutbosjes, opgaande bossen, weilan-

Oude geometrische stijlen

- Middeleeuwen
- Renaissance
- Maniërisme
- (Hollands) Classicisme

- Regence
- Rococo

tot 1500
 16^e eeuw
 (Hans Vredeman de Vries, 1587)
 1620–1715 (Frans beïnvloed classicisme/barok:
 1680–1715)
 1715–1730
 1730–1760

Landschapsstijlen

- Vroege, of 'schilderachtige' landschapsstijl
- Volle of romantische landschapsstijl
- Late landschapsstijl

1760–1820
 1820–1870
 1870–1900

Recente geometrische stijlen

- Neostijlen: meestal neo-classicisme, neo-barok of neo-rennaissance, afhankelijk van het bijbehorende huis
- Gemengde stijl: geometrische vormen bij het huis en landschappelijke aanleg daarbij aansluitend
- Nieuwe architectonische tuinstijl

vanaf 1880

 1880–1910
 1910–1940

den, sloten en visvijvers; allemaal zaken die nuttig waren, maar per stijlperiode op een eigen manier geordend werden.

De onderstaande lijst is bedoeld om een kort overzicht te geven van de vele stijlen die zich in de loop der eeuwen hebben voorgedaan. Naar de bijbehorende ideeënwereld kan slechts verwezen worden. De genoemde jaartallen geven bij benadering aan wanneer de ene stijl in de andere overging. Zij moeten niet als absoluut beschouwd worden. Bovendien zijn de stijlbenamingen en jaartallen in deze zo recente tak van studie nog sterk onderhevig aan veranderingen naar de jongste inzichten. Zelfs vragen sommigen zich af of het wel zinvol is stijlbenamingen te plakken op tuinen die, hoewel daterend uit dezelfde tijd, dikwijls sterk verschillen van vorm. Dat geldt met name voor de tuinen uit de 17^e eeuw, toen men begon te experimenteren met tuinarchitectuur.

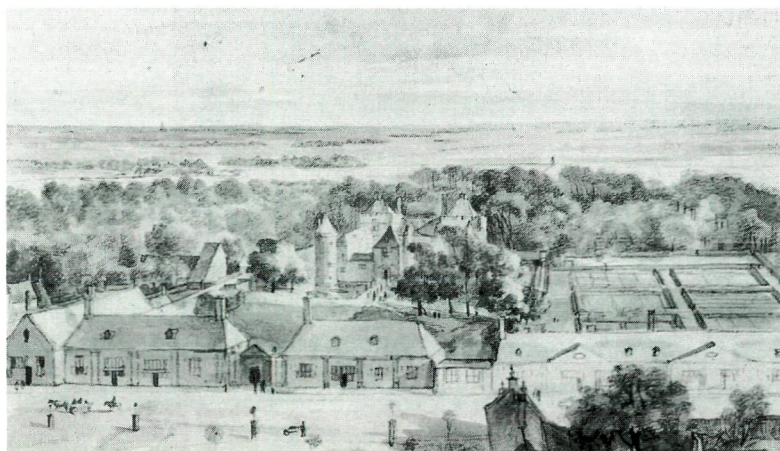
De geometrische tuinstijlen met hun meetkundige vormen staan tegenover de landschappelijke stijlen, waarin geen rechte lijnen voorkomen omdat die volgens de ideeën van de 18^e eeuw, de tijd dat de omslag van geometrisch naar landschappelijk plaatsvond, ook in de natuur niet te vinden zijn. Tegen het einde van de 19^e eeuw begon men uit historische interesse ook de vroegere geometrische tuinstijlen te bestuderen en na te bootsen.

OUDE GEOMETRISCHE STIJLEN

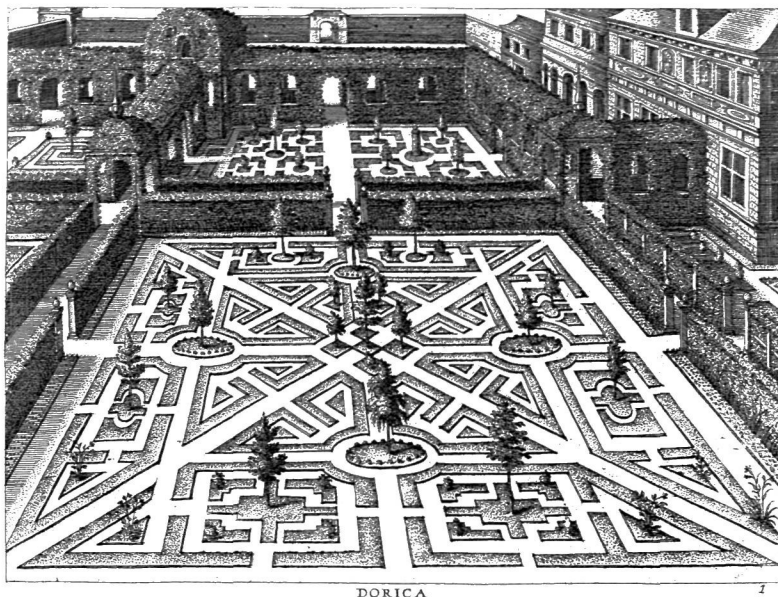
Van de *middeleeuwse tuinen* in Nederland is bitter weinig bekend. Er bestaan geen van oorsprong middeleeuwse tuinen meer. Toch zijn die er zeker geweest. Ze waren omsloten en vierkant, met in het midden een fontein, van waaruit vier beekjes (de vier wereldstromen) ontsprongen. Zo waren zij een afspiegeling van het paradijs zoals dat in de Bijbel is beschreven. Deze beschrijving is op haar beurt gebaseerd op de tuinen die in Mesopotamië bestonden. Er waren drie types te onderscheiden: de kloostertuin of kruisgangtuin, de gasthuistuin en de kasteeltuin. De (moes)tuinen van de stedelingen lagen tot circa 1300 achter hun huizen. Daarna werden wegens ruimtegebrek steeds meer tuinen buiten de stadsmuur aangelegd. In het begin van de 14^e eeuw had het Gravenhof te Leiden een door een gracht omgeven boomgaardtuintuin. Omgrachte tuin-eilanden naast een huiseiland kon men nog tot in de 19^e eeuw aantreffen. Eventuele bosjes moeten ook tot de tuinen gerekend worden. Een bij het huis behorend bos, dat *vogelhegge* werd genoemd, bevond zich in 1402 bij de Cannenburgh te Vaassen. Zonder archeologisch onderzoek, dat in Nederland op dit gebied nog nauwelijks is gedaan, zullen we er niet meer over te weten komen.

Ook van de tuinen uit de 16e eeuw, de periode van de *Renaissance*, is nog weinig bekend. De

2. Renaissance: het kasteel van Schagen met de tuin. Tekening Roeland Roghman (1646/1647).

3. *Maniërisme: één van de 'Dorische' ontwerpen van Hans Vredeman de Vries.*

renaissancetuin kenmerkte zich door een naar binnen gekeerde, in zichzelf besloten wereld. Op schilderijen en gravures uit die tijd zijn soms tuinen afgebeeld. Op veel van deze afbeeldingen ziet men hagen en loofgangen die de tuinen omringen. Fonteinën staan centraal in de vierkante vakken, die met bedden van verschillende vorm kunnen zijn ingevuld. Maar ook bestonden blijkens de afbeeldingen indelingen van de (moes)tuin met rechthoekige vakken, in de vorm van een dubbel vierkant. De langwerpige kasteeltuin van Grave had zulke lange vakken. Het wapen van de bezitter was afgebeeld in de tuin tegenover het kasteel. Aan het lange einde van de tuin was circa 1525–1536 een zomerhuis gebouwd. Van de gronden bij het kasteel van Schagen bestaan enkele tekeningen, daterend uit de periode 1544–1561. Daarop staan behalve de 'begeyne weyde' en de 'pastoors weyde', de grote en de kleine boomgaard, ook 'den wilden bogaert' en de 'cruythof' of het 'moeshoofke'. De Cannenburgh had in het midden van de 16^e eeuw onder meer een kruidentuin en een doolhof.

Hans Vredeman de Vries maakte in 1583 en

1587 een serie van 28 voorbeeld-ontwerpen voor tuinen. Daarmee was hij de eerste die een patroonboek voor tuinen maakte en de tuin als een vorm van kunst beschouwde. De tuin had in zijn visie duidelijke relaties met de architectuur van de huizen er omheen. Hij hanteerde drie soorten ontwerpen: Dorisch, Ionisch en Corinthisch. De Dorische ontwerpen zijn naar verhouding het strakst, terwijl de Corinthische zeer grillig kunnen zijn. Toch blijven ook de Corinthische ontwerpen altijd binnen het vierkant. De stijl van Vredeman de Vries wordt *Maniërisme* genoemd. Met deze term wil men aangeven dat de klassieke wetten van vormgeving voor wat betreft de details op hun kop worden gezet. Zijn ontwerpen vonden veel navolging, met name in het buitenland.

De tuin van het Buitenhof in Den Haag, daterend uit 1621, was de eerste tuin die werd aangelegd in de stijl van het *Hollands classicisme*. De basis ervan wordt gevormd door een rechthoek, oftewel een 'dubbel vierkant' met twee ingeschreven cirkels. De cirkels, die bestaan uit loofgangen met raampjes, zijn met elkaar verbonden door middel van een loofgalerij. In de

hoeken bevinden zich acht vierkante of ronde loofkoepels. In het centrum van de cirkels staan fonteinen met een ronde parterre daaromheen. Bloemen staan in potten om de fontein en tegen de tuinmuur. Datzelfde patroon was eertijds terug te vinden in de tuin van kasteel Buren. De 'grote en kleine hoven' naast het kasteel werden aangelegd tussen 1625 en 1628. Bovendien werd omstreeks 1630 een lanenstelsel in een vijfhoek rond het kasteelterrein aangelegd. De as ervan was gericht op het stadje Buren. Dit lanenstelsel bestaat nog steeds.

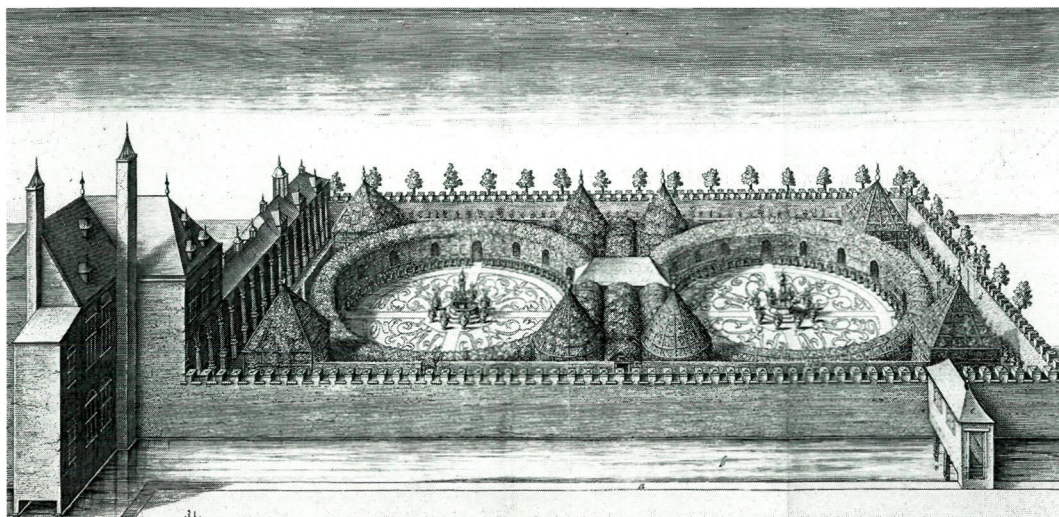
Ook de tuinen van het hof te Honselersdijk (na 1621) en van het buitenhuis Hofwijck in Voorburg (vóór 1643) zijn aangelegd in de Hollands-classicistische stijl. Ze waren gebaseerd op de ideale maten, zoals beschreven door de Romein Vitruvius en de 15^e-eeuwse Italiaan Alberti. De Italiaanse invloed was ook terug te vinden in het gebruik van veel beelden en fonteinen, alsmede in het 's winters verplaatsen van oranjeboompjes, laurieren en andere exotische gewassen uit de tuin naar een oranjerie. De tuinen waren symmetrisch, hadden een heel duidelijke relatie met het huis en werden omsloten door grachten en boomsingels.

De ideale buitenplaats volgens de regels van het Hollands classicisme is in 1648 afgebeeld

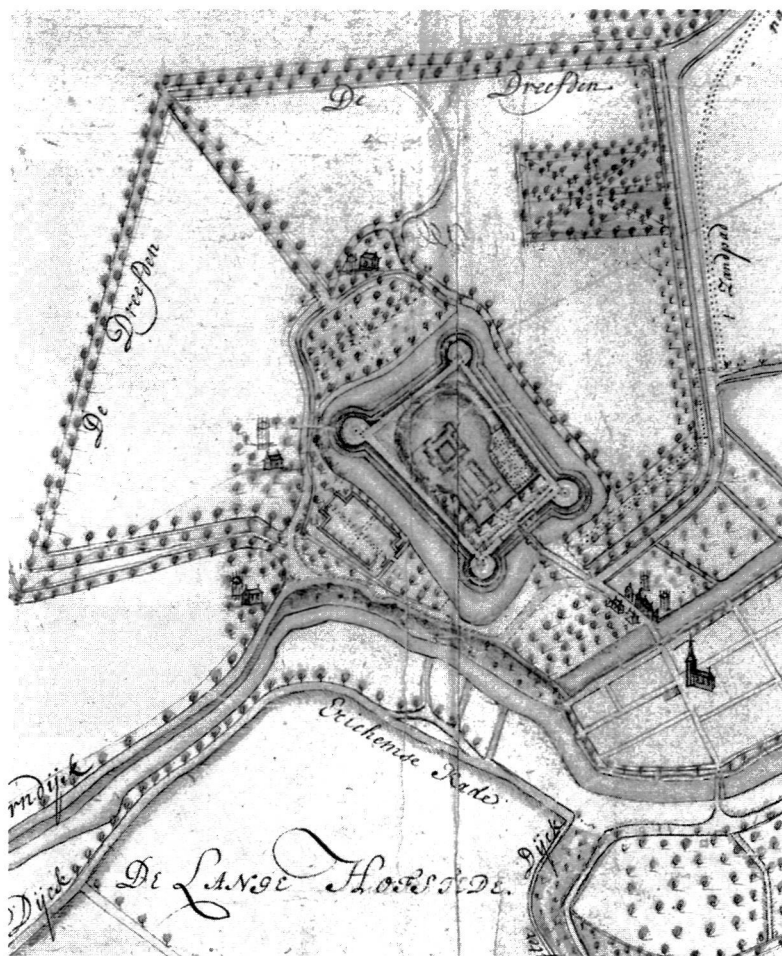
door de architect Philip Vingboons. Ook Pieter Post maakte tuinontwerpen met dezelfde harmonische verhoudingen. De rechthoekige kavels van de vol- en laatmiddeleeuwse ontginningen vormden een ideale basis voor hun ontwerpen. Naarmate de oppervlakte van de tuinen groter werd, breidde het aantal lanen zich uit tot een lanenstelsel. Dergelijke stelsels hadden idealiter aanvankelijk vierkante, later rechthoekige vormen. Andere vormen, zoals de vijfhoek en het trapezium, waren uitzonderingen.

Het grondpatroon van het hof te Honselersdijk werd door Mollet als na te volgen patroon gepresenteerd in zijn in 1651 verschenen boek 'Le Jardin de Plaisir'. Dit werd de basis voor de latere Franse tuinen. Deze maakten echter wel een geheel eigen ontwikkeling door. Jan van der Groen liet in zijn boek 'De Nederlandse hovenier' (1668) zowel een Nederlandse als een Franse tuin zien. Daaruit blijkt dat hij zich toen al goed bewust was van verschillen. In de Hollandse trant werd tussen 1675 en 1679 een trapeziumvormig lanenstelsel aangelegd op het landgoed

4. *Hollands classicisme: de tuin van Prins Maurits, het Buitenhof, te 's-Gravenhage. Gravure uit Hendrick Hondius, Institutio Artis Perspectivae, 's-Gravenhage, 1622.*

5. Het stadje Buren met haar kasteel en het lanenstelsel. Collectie Bodel Nijenhuis, Universiteitsbibliotheek Leiden.

de Slangenburg bij Doetinchem. Dit lanenstelsel vormde de basis voor de ontginningen. Het patroon ervan is nog terug te vinden. Ook het sterrebos van de Slangenburg, vermoedelijk in dezelfde tijd aangelegd, is nog te vinden in de vorm van rabatten en greppels, verborgen onder een beukenbos.

Zoals reeds vermeld, werd in Frankrijk de Hollandse plattegrond bewerkt tot de Franse baroktuin. Vervolgens kreeg de Franse tuinaanleg vanaf 1680 weer invloed in Nederland (*Frans beïnvloed classicisme*). De tuinen van het slot Zeist en de huizen Het Loo en (het niet meer bestaande) De Voorst bij Dieren werden alle

ontworpen door Jacob Roman. Ze werden later in detail gewijzigd door de Fransman Daniel Marot. De tuin van Middachten bij Rheden (circa 1694) werd vermoedelijk ook door dit tweetal ontworpen. Deze tuin had ouderwetse kenmerken in de vorm van zijn vierkante vakken, die gebruikt werden als boomgaard. Anderzijds vertoonde hij een Franse invloed in de vorm van de afsluiting van de waterpartij in de centrale as, die tot buiten de tuin reikt. Het ontwerp van Oranjewoud door Daniel Marot (1701–1709) heeft een vergelijkbare gelobde afsluiting van de vijver. Te Twickel bij Delden ziet men de ontwikkeling van de Hollandse tuin

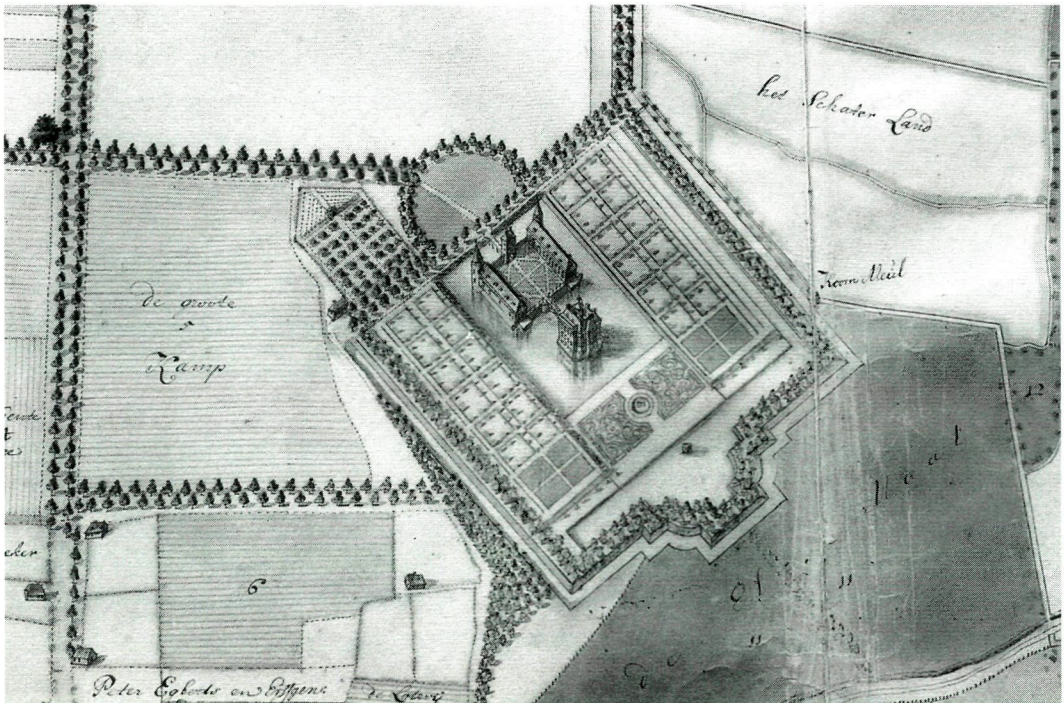

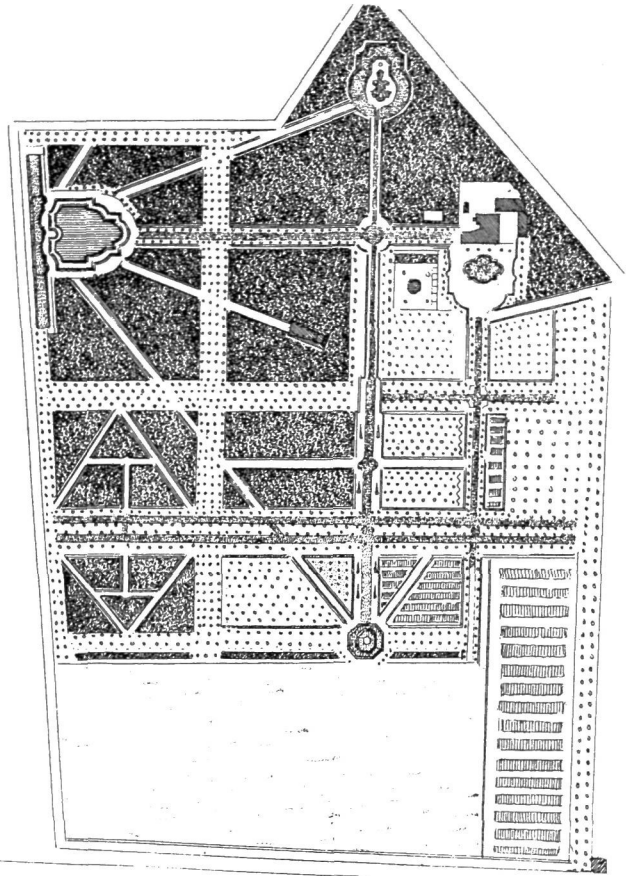
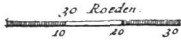
van circa 1700 naar de tuinontwerpen van Marot van omstreeks 1730. Toen was daar een wat onregelmatig lanenstelsel aanwezig, maar met een lange centrale as. Betere voorbeelden van ver doorgevoerde assenstelsels zijn de tuinen van het slot Zeist en het huis te Heemstede bij Houten. Omdat de architectuur van deze tuinen werd ontleend aan die van de Franse tuinen, werd de daarin gehanteerde stijl de Franse barokstijl genoemd. De meeste Nederlandse tuinen zijn echter veel te besloten en te klein om met de Franse tuinen te kunnen worden vergeleken en te strak en simpel om barok genoemd te kunnen worden. Toch valt niet te ontkennen dat de vormen van veel tuinen van na 1680 significant gewijzigd zijn ten opzichte van de classicistische tuinen uit de periode daarvoor. Daarom wordt wel gesproken van de Hollands-Franse tuin of van de Frans-classicistische tuin, waar men vroeger de stijlbenaming 'barok' gebruikte. De kenmerken ervan vallen als volgt samen te vatten: een rechthoekige basisvorm

met een centrale hoofdas in de lengte; de aanwezigheid van bossen met lanen die in één punt samenkomen, in de vorm van een ster; de aanwezigheid van bosketten, omsloten door hoge hagen, de aanwezigheid van waterkommen en van parterres, omgeven door hoge punt- of piramidevormige (taxus)boompjes. De tuinen waren omsloten door grachten en beplante singels of hagen en (slange)muren, waar de tuinkoepels bovenuit staken om zicht over de weg of de waterweg te geven. In de 18^e eeuw werd ook dikwijls een zichtas in de vorm van een 'grand canal' gemaakt (de Hartekamp te Heemstede, huis Renswoude te Renswoude, de Aalshorst bij Dalftsen en Nijenhuis bij Heino).

In Overijssel zijn uitgestrekte lanenstelsels te vinden rond de huizen Schoonheten bij Raalte, Vilsteren bij Ommen, Den Berg bij Dalftsen (na

6. Frans beïnvloed classicisme: kasteel Middachten met tuin (Rheden).

1700), Eerde bij Ommen (circa 1715) en het Nijenhuis bij Heino (tussen 1676 en 1705).

Even karakteristiek als de lanenstelsels zijn de structuren van grachten en (vis)vijvers. Vanaf de Middeleeuwen zijn die van belang geweest. In Limburg zijn er relatief veel van bewaard. Ook bij De Cannenburgh, bij het huis Rozendael bij Velp en bij het huis Bergh bij 's-Heerenberg zijn ze nog aanwezig.

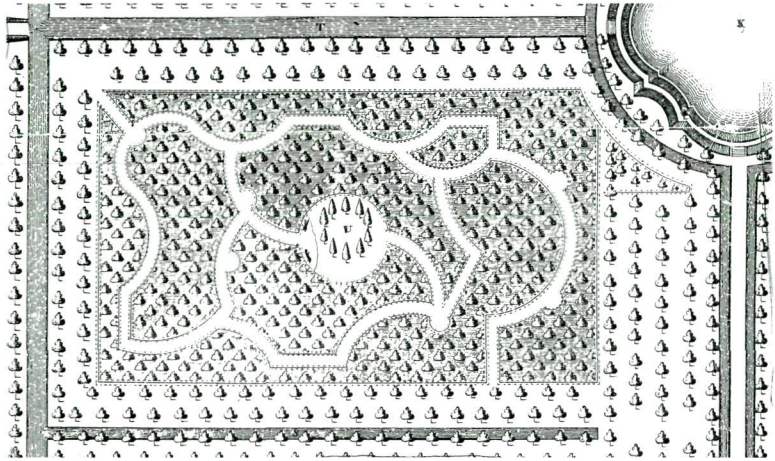
Waren de grote tuinen in de 17^e eeuw nog uitzonderingen en meestal in bezit van de adel of daaraan verwante families, omstreeks 1700 was de rijkdom van de kooplui-regenten zo toegenomen dat deze bij hun buitenhuizen ook grote, moderne tuinen lieten aanleggen, met een as op het midden van het huis. Tot onge-

7. *Regence: Waterland met tuin (Velsen).*

veer 1700 liep de toegangsweg met een haakse hoek naar de voorburch of kwam de weg naast het huis uit (bijvoorbeeld bij Velserbeek bij Velsen en Nieuw Amelisweerd bij Bunnik).

De *Regence* betreft een stijlperiode die dikwijls in beschrijvingen achterwege wordt gelaten, wellicht omdat ze maar kort duurde en er bovendien weinig voorbeelden van worden gevonden. Dat maakt voorbeelden als Beeckestein en Waterland (circa 1724; beide bij Velsen) alleen maar waardevoller. Het gebruik van natuurlijk materiaal (bijvoorbeeld verdiepte graskommen in plaats van vazen, beelden en vormboompjes), het toepassen van afwisseling

8. Rococo: het dwaalbos van Beeckestein (Velsen). Detail van de kaart van G. Michaël, 1772. Collectie Gemeente Archief Velsen.

en het hanteren van schuine assen vonden toen ingang. De hele tuin van het huis Waterland was eigenlijk één doolhof.

Tijdens het Rococo zette de behoefte aan onregelmatigheid, afwisseling en asymmetrie binnen het strakke stramien van de classicistische tuin verder door. Vooral op ontwerpteekeningen en plattegronden kan men deze stijl herkennen. De tuinen bestaan uit heel kleinschalige slingerpaadjes, met passer en liniaal getrokken. Ze komen uit op open plekken met een vaas, een bank, een vijver, een boom, etc. Op de plattegrond van de tuinen van de Hartekamp bij Heemstede en Beeckestein herkent men deze stijl in de vorm van een doolbos binnen een bosket. Er zijn maar weinig voorbeelden van kronkelpaadjes overgebleven (onder andere in de tuin van Rust en Vreugd te Wassenaar). Later had men geen waardering meer voor zo sterk en onnatuurlijk kronkelende paadjes, met als gevolg een natuurlijk verval ervan. Een dergelijk verval heeft zich voorgedaan in de tuin van Nieuw Amelisweerd.

LANDSCHAPSSTIJLEN

Het onderscheid tussen rococo en *Vroege landschapsstijl* is soms moeilijk te maken, maar zodra het stramien van rechte lanen is weggefallen en wanneer hoofdlanen slingerend worden

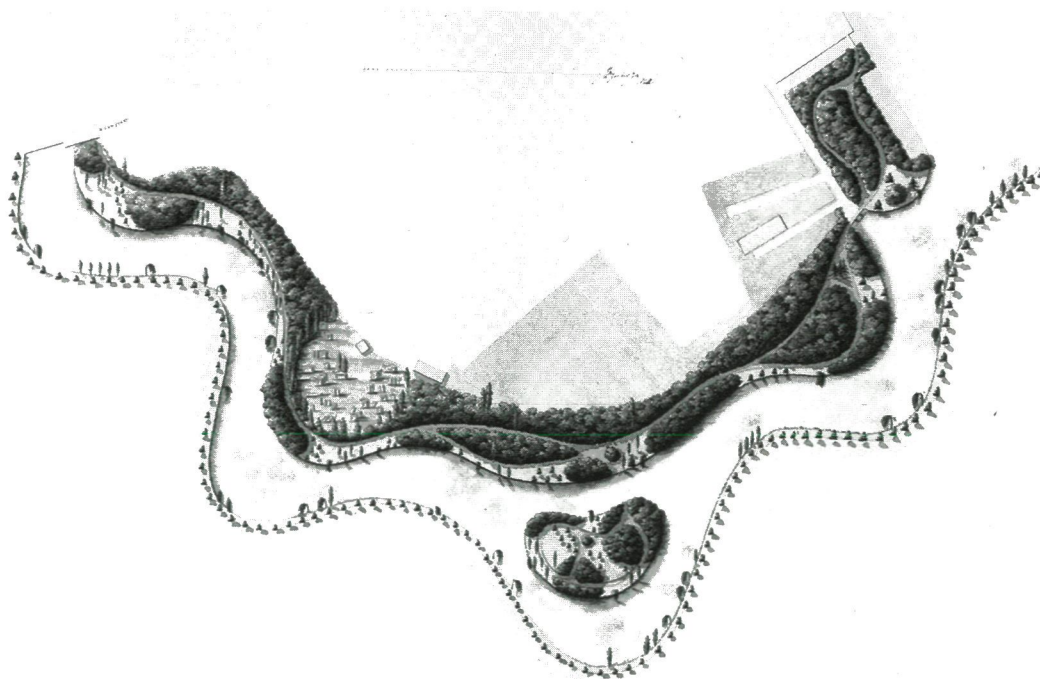
gemaakt, kan men spreken van een aanleg in de sfeer van de landschapsstijl. Daarbij staat het nabootsen van een geïdealiseerd natuurlijk landschap voorop. Heuvels en dalen, slingerende lanen, kronkelpaadjes langs slingerbeken, vijvers met een klein eilandje, een kluizenaarshut, een Griekse godentempel, een tuinhuis annex duiventil in de vorm van een gotische kapel, een Chinese of Zwitserse brug; dit zijn de ingrediënten die werden gebruikt om een serie van verschillende taferelen en sferen te creëren die op een rondwandeling werden aangedaan. Aangezien men dikwijls reeds bestaande buitenplaatsen omvormde of aanvulde, werd de centrale zichtas nog niet verlaten, maar werd de laan omgevormd tot een as van boomgroepen. Dit was onder andere het geval bij de Fraeylemborg (Slochteren) en Haarlemmerhout (Haarlem). Slingerende lanen met een 'ouderwetse' boomsoort als de linde werden alleen in de beginperiode aangelegd (onder andere in de tuin van Velserbeek). De linde werd later vervangen door de beuk. Er zijn nog relatief veel van dergelijke tuinen bewaard gebleven, vooral in Kennemerland. Vele tuinen in de vroege landschapsstijl werden echter later aangevuld of gewijzigd naar de volle landschapsstijl.

Kenmerkend voor de *Volle landschapsstijl* is dat de tuinen werden ontworpen vanuit de

9. Vroege landschapsstijl:
Velserbeek (Velsen).
Acquarel door H. Numan,
1794. Collectie Rijksarchief
Noord-Holland.

10. Volle landschapsstijl:
Statenbolwerk te Haarlem,
ontworpen door J.D.
Zocher jr.

ruimte. Deze werd met boomgroepen en bosjes omgeven en met exotische solitaire bomen en groepen van bloeiende heesters en bloemperken verder aangekleed. Dit in tegenstelling tot de vroege landschapsstijl, waarbij de slingerpaadjes en -vijvers zich veelal door bosjes kronkelden. Er werden doorkijkjes open gehouden naar zichtpunten buiten het park. De centrale as maakte plaats voor schuine assen. Zo werd het huis ook niet meer recht van voren, maar schuin, via een vaak rondlopende oprijlaan, benaderd. Voorbeelden van tuinen in de volle landschapsstijl zijn te vinden bij Beerschoten (De Bilt) en Broekhuizen (Leersum), beide ontworpen door J.D. Zocher jr.

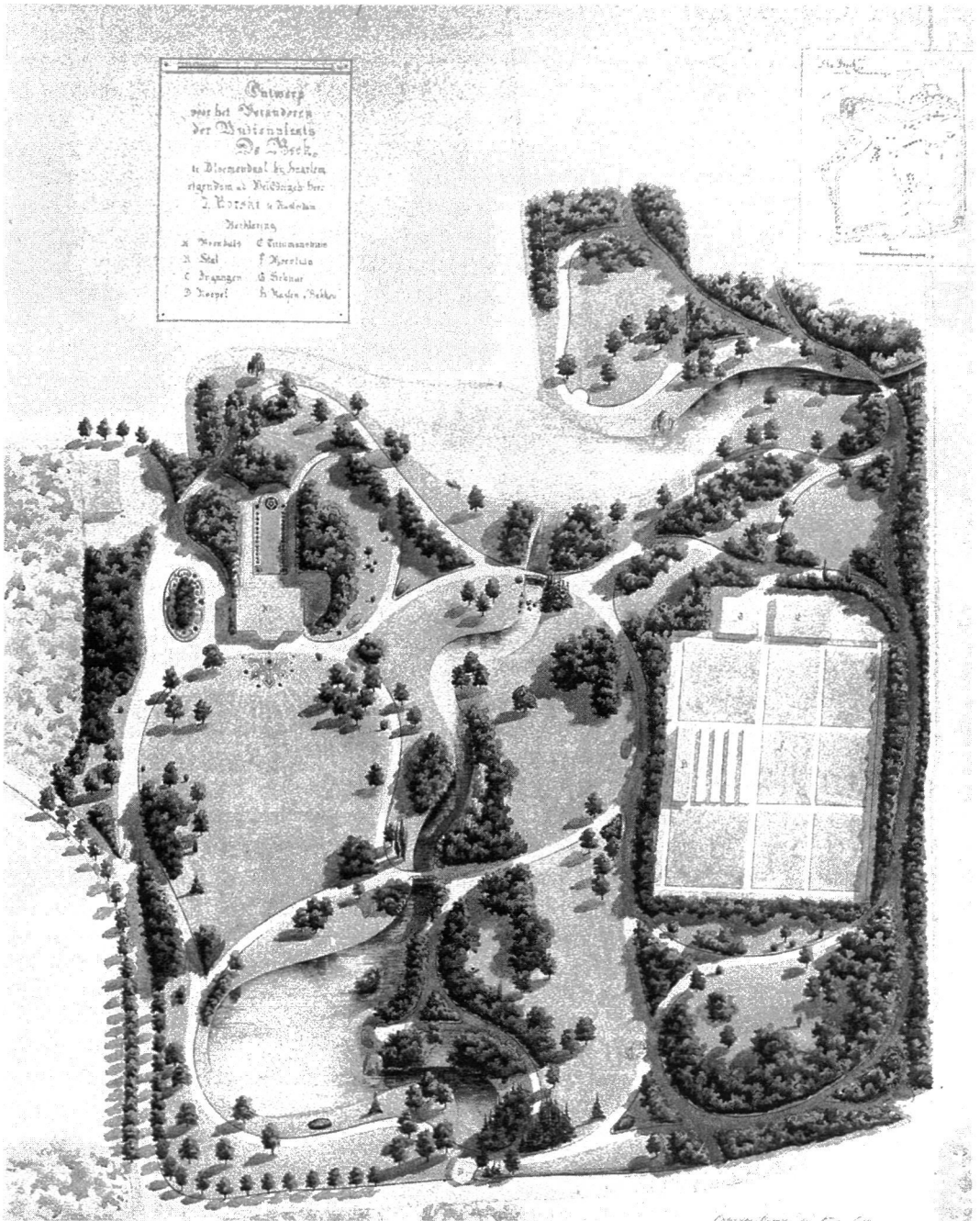
De ontwikkeling van de landschapsstijl vond plaats in de periode dat veel stadswallen tot stadsparken werden omgevormd. Reeds lang voordat de vestingwerken werden geslecht, was een wandeling over de wallen gebruikelijk. Het idee om de wandelroutes tot parken om te vormen, zal mede zijn ingegeven door de voorbeelden van Duitse steden, die door Napoleon werden gedwongen hun vestingwerken af te breken en van hem de suggestie kregen op de vrijgekomen gronden wandelparken aan te leggen. Arnhem was de eerste Nederlandse stad (1808) waar een wandelpad op de buitenwal werd aangelegd. Dit pad bestaat niet meer. In 1821-22 maakte J.D. Zocher jr. ontwerptekeningen voor de Haarlemse bolwerken. De aanleg van het park aldaar werd zo'n succes dat hij ook van andere steden opdrachten kreeg. Hij vormde grachten om tot singels en plande wandelpaden over de vroegere wallen, zodat men vanaf de hoge punten van de voormalige bolwerken kon uitkijken over de stad en het omringende land. In de nieuwe parken, maar vooral langs de buitenkanten van de singels werden villa's gebouwd. Zocher trad op als adviseur bij de aanleg van wandelpaden op de vestingwerken van Utrecht (vanaf 1829), Amersfoort (1836, 1843), Wijk bij Duurstede (1852) Alkmaar (tussen 1830 en 1865) en Kampen (1863, samen met zijn zoon Louis

Paul). Deze stadswandelingen bestaan groten-deels nog. Zocher was niet de enige landschaps-architect in die tijd. Het 'Engelse werk' van Zwolle, genoemd naar de stijl waarin het werd aangelegd, werd in 1828 ontworpen door Hendrik van Lunteren. In 1829 begon Van Lunteren in Amersfoort. Zijn werk daar werd in 1836 voortgezet door J.D. Zocher jr. Zijn werk in Zwolle werd voortgezet door Samuel van Lunteren (1864) en Dirk Wattez (1877). Voor de stadswallen van Leeuwarden met de Prinsentuin maakte de tuinarchitect L.P. Roodbaard in 1842 ontwerptekeningen. Andere voorbeelden van stadswandelingen vindt men in Middelburg (K.G. Zocher, 1841-1848), Deventer (L.A. Springer, 1887), Goes (L.A. Springer, 1921), Groningen, Elburg, Brielle, Heusden en Zaltbommel. In Zwolle, Elburg en Naarden zijn gedeelten van de wallen inmiddels gerestaureerd naar het oorspronkelijke vestingwerk.

In particuliere tuinen kon het sortiment van uitheemse planten en bomen, afkomstig uit Amerika en Japan (Ceder, Sequoia, Plataan, Catalpa, Moerascypres), gemakkelijker worden toegepast dan in een openbaar park. De aandacht voor de individuele planten ging ten koste van de aandacht voor de vorm als geheel en de ideeën die ten grondslag lagen aan de vroegere parken. In de *Late landschapsstijl* dreigden de parken een verzameling bijzondere bomen te worden, verspreid over een groot grasveld. Bovendien werd weinig gelet op het karakter van de plek, maar werden de parken volgens vaste patronen vorm gegeven. Een fel gekleurd 'bloem-mozaïekperk' werd op de meest opvallende plek gesitueerd. Voorbeelden daarvan zijn te vinden te Hydepark (bij Driebergen; 1875 door H. Copijn), Deventer (1887 door L.A. Springer) en Goes.

RECENTE GEOMETRISCHE STIJLEN

In de architectuur kwam er rond 1880 aandacht voor historische stijlen. Deze werden in allerlei neo-vormen nagebouwd. Ook in de tuinarchi-

11. Late landschapsstijl: De Beek in Bloemendaal, tuinontwerp door L.A. Springer. Tekening in kleur, 1884. Collectie Springer, Universiteit Wageningen.

tectuur begon men toen te kijken naar de tuinen uit vroeger tijden. De vroegst bekende voorbeelden van *Neo-stijlen* zijn de Janssingel te Arnhem (Springer, 1880) en de tuin van Weldom bij Diepenheim (E. André en H. Poortman, 1885). Daar werden elementen uit vroegere tuinen in een nieuwe tuinaanleg samengevoegd. Andere voorbeelden zijn Haarzuilens bij Vleuten (H. Copijn, 1890) en Sypestein bij Loosdrecht (1902). Zelden zijn de resultaten een getrouwe kopie van de oude stijl. Omstreeks 1900 kregen de tuinen van de welgestelden het exuberante van het Victoriaanse tijdperk (Midachten, Weldam).

De combinatie van geometrische vormen bij het huis en gebogen, landschappelijke vormen daar verder vandaan wordt de *Gemengde stijl* genoemd. Deze stijl werd zeer veel toegepast in de tuinen van villa's van rond 1900 en is te vinden in veel ontwerpen van L. Springer, H. Poortman (Verwolde, 1926) en S. Voorhoeve.

Ontevreden over de prestaties van hun collega's gingen de architecten van de gebouwen zelf tuinen tekenen (Cuypers, K.P.C. de Bazel en J.P. Fokker). Zo ontstond de *Nieuwe architectonische tuinstijl*, waarin de vormgeving onder invloed stond van de Wiener Sezession, de Jugendstil en de Art Deco. Ontwerpers die deze stijl hanteerden, waren onder andere D.F. Tersteeg, P.H. Watzte en G. Bleeker.

SLOT

Vele historische tuinen zijn verdwenen of in de loop der eeuwen vele malen veranderd. Zo werd Elswout bij Overveen tussen 1640 en 1940 zes maal gewijzigd of aangevuld. Zes stijlperiodes liggen hier dus over en naast elkaar. Zuivere voorbeelden van een stijl zijn daarom bijna niet te vinden, tenzij de stijlen worden gereconstrueerd.

Aangezien tuinen lange tijd niet als kunstuiting zijn beschouwd, kon iedere bosbouwer, natuurbeheerder of tuinarchitect het werk van zijn voorganger veranderen. Van minutieus restaureren zoals dat met schilderijen gebeurt, was

geen sprake. Sedert ongeveer vijftien jaar, sinds de restauratie van Het Loo, worden historische tuinen als zodanig herkend. Het zou verstandig zijn uit de lange lijst van tuinen er per stijl minstens één te selecteren, die men extra zorgvuldig herstelt.

In aanmerking komen de Hortus Botanicus van Leiden uit 1594, de vroeg-17e-eeuwse tuin van het kasteel te Buren en de tuin uit circa 1680 van Clingendael in Den Haag. De gerestaureerde tuin van Het Loo sluit hierop aan. Een volgende fase toont het tuinmuseum bij het huis Beeckestein te Velsen. De restauratie daarvan is in volle gang. Daarnaast kan een aantal landschapsparken worden hersteld. Dit overzicht van tuinstijlen levert een bijzondere toeristische attractie op, goed voor themareizen, een aanvulling op het Rijksmuseum, de bloemenveiling en Madurodam. De beste van de nieuwe landgoederen kunnen later aan het rijtje worden toegevoegd.

Het stichten van eigentijdse landgoederen is wenselijk, te meer omdat oude landgoederen nog steeds worden aangetast. De veelzijdigheid van een landgoed, het geïntegreerd wonen, werken en recreëren, de functionele en esthetische eenheid, de aanwezige natuur, zijn wensen van alle tijden. Ieder tijdperk kan daar op eigen wijze invulling aan geven.

Estates in the Dutch landscape

Garden architecture has influenced the Dutch landscape in the lay-out of woods, lanes and parks of estates. Over 1000 estates were made; in some areas one could speak of a landscape made of small estates. Consecutive periods are discussed in their characteristics of the lay-out and examples are given. The Dutch classical canal garden of Honselersdijk was of great influence on French garden architecture. Once the French baroque was established, it was imported in the Netherlands. The landscape architecture came rather late in the Netherlands, in the sixties of the 18th century. Consecutive styles of landscape parks lasted until about 1900. Citywalls were turned into public

parks surrounded by villa's. Few early gardens were saved from turning them into a landscape park. Therefore hardly any garden of purely one style is left. It would be worthwhile to appoint a selection of gardens of different periods to be restored very neatly to make a tourist attraction.

LITERATUUR

- ALBERS, L. H. EN H. PEMMELAAR (1983). Amelisweerd en Rhijnauwen; geschiedenis en beheer van de landgoederen Oud en Nieuw Amelisweerd en Rhijnauwen. Historische Reeks Utrecht deel 2, Utrecht.
- ALBERS, L.H.(1984). Landgoederen van Zuid-Kennemerland; inventarisatie en beschrijving van cultuurhistorische aspecten van tuinen, parken en bossen. Amsterdam.
- ALBERS, L. (1986). De tuinkunst tussen de andere kunsten. Groen 42, 7/8, pp. 11–16.
- ALBERS, L.H. (1987). Het gewichtloze gewogen, cultuurhistorische betekenis van landgoederen geëvalueerd met behulp van multicriteria analyse. Delft.
- ALBERS, L.H., S. BAKKER-WEENING EN M.B. SCHÖNE (1990/1991). Boerenerven in het Oldambt; deel 1: historisch onderzoek en suggesties voor verbeteringen; deel 2: verslag van de inventarisatie en resultaten van de multicriteria analyse. Studiereeks Bouwen aan een levend landschap, 17 en 19. IKC-NBLF, Wageningen.
- ALBERS, L. (1991). Natuurlijk restaureren houdt rekening met historisch proces. Tuin en Landschap 13, 5, pp.32–33.
- ALBERS, L. (1996). Oude landgoederen, bron van inspiratie voor nieuwe ontwikkelingen. Groen 52, 7/8, pp. 11–15.
- BLOK, E. (1993). Jongere tuinkunst 1900–1940. Amsterdam.
- BLOK, E. (1997). Nederlandse tuinarchitectuur. Bussum.
- BRÖEDERS, P.W.A. (1992). Kasteel- Buiten- en Boeren-tuinen in de Lopikerwaard. Werkgroep Behoud Lopikerwaard, Oudewater.
- BUIS, J. (1985). Historia forestis: Nederlandse bosgeschiedenis. 2 delen. Utrecht.
- CREMERS, E., F. KAAIJ EN C.M. STEENBERGEN (1981). Bolwerken als stadsparken; Nederlandse stadswandelingen in de 19^e en 20^e eeuw. Delft.
- GINKEL, E.J. VAN EN B.J. GROENEWOUDT (z.j.). Archeologische landschapselementen: bescherming, beheer, restauratie. LONL, Utrecht.
- HAAN, J. DE (1990). Gooische villaparken; ontwikkeling van het buitenwonen in het Gooi tussen 1874 en 1940. Haarlem.
- HAMER, D. EN W. MEULENKAMP (1987). Nimmerdor en Doolomborg: twee zeventiende eeuwse tuinen van Everard Meyster. Bulletin KNOB 86, pp. 2–14.
- JELlicoe, G., P. JELlicoe, P. GOODE EN M. LANCASTER (ed.)(1986). The Oxford Companion to Gardens. Oxford/New York.
- JONG, E. DE (1993). Natuur en kunst, Nederlandse tuin- en landschapsarchitectuur, 1650–1740, Amsterdam.
- KALKWIEK, K.A. EN A.I.J.M. SCHELLART (red.)(1980). Atlas van de Nederlandse kastelen. Alphen aan den Rijn.
- KUYPER, W. (1980). Dutch Classicist Architecture, a Survey of Dutch Architecture, gardens and Anglo-Dutch Architectural Relations form 1625 to 1700. Delft.
- LOUWENSE, D., J. MEEUW EN F. VAN ROODEN (red.) (1985). Groen in Rotterdam, heden, verleden en toekomst van het landschap in de stad. Rotterdam.
- MEHRTENS, U.M. EN C.S. OLDENBURGER-EBBERS (1990). Gelders Arcadia, tuingeschiedenis van Gelderse kastelen en buitenplaatsen. 'Meer om Cier-aet als Gebruijck; tuingeschiedenis van Gelderse buitenplaatsen, kunstbezit uit Gelderse kastelen'. Stichtingen Vrienden der Geldersche Kasteelen en Het Geldersch Landschap. Arnhem.
- OLDENBURGER-EBBERS, C.S. (1995/1996). Gids voor de Nederlandse tuin- en landschapsarchitectuur, deel noord, deel midden en oost (Gelderland, Utrecht). Rotterdam.
- OLDENBURGER-EBBERS, C.S. (1989). De tuinengids van Nederland; bezoekersgids en vademecum voor tuinen en tuinarchitectuur in Nederland. Rotterdam.
- ROOIJEN, M. VAN (1990). De wortels van het Stedelijk Groen. Erasmus Universiteit Rotterdam.
- TEMMINCK, J.J. EN N. BUNK E.A. (1984). Haarlemmer-

hout 400 jaar; mooier is de wereld nergens.
Haarlem.

TROMP, H. EN T. HENRY-BUITENHUIS (1991). Historische buitenplaatsen in particulier bezit. Utrecht.

VERNOOIJ, A.L. (1990). Historisch-geografische landschapstypen en nederzettingen. In: J. HOOGEN-DOORN E.A. (RED.). Het land van de zeven tuinen: Zuid-oost Utrecht in perspectief. Utrecht.

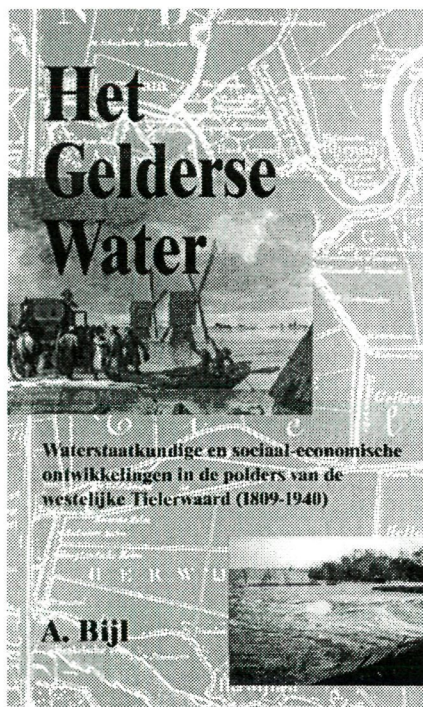
ZIJLSTRA, B. (1986). Nederlandse tuinarchitectuur 1850-1940. Nederlandse Tuinenstichting.

ZIJLSTRA, B. (red.) (1988). Parken in Utrecht; de geschiedenis van de Utrechtse stadsparken, Utrecht.

**VERKLARING VAN ENKELE IN DE TEKST
GENOEMDE WOORDEN**

Bosket: hakhoutbos of produktiebos, doorsneden door rechte of kronkelende paden en omzoomd door hoge hagen.

Buitenplaats: Een buitenplaats is aangelegd. Ze kan deel uit maken van een landgoed. Het geheel wordt met name gevormd door een, eventueel thans verdwenen, in oorsprong versterkt huis, kasteel, buitenhuis of landhuis, met bijgebouwen, omgeven door tuinen en/of park met één of meer van de volgende onderdelen, zoals grachten, waterpartijen, lanen, boomgroepen, parkbossen, (sier)weiden, moestuinen en ornamenten. De samenstellende onderdelen, een ensemble vormend, van terreinen (met beplanting), lanen, waterpartijen en -lopen,

- NIEUW -

HET GELDERSE WATER

Aart Bijl

Deze zeer leesbare, rijk geïllustreerde studie beschrijft de problemen rond het water waarmee het rivierengebied, met name het westelijke deel van de Tielerwaard, op de grens van Holland en Gelderland, al eeuwen te kampen heeft.

Paperback, f 59,95; 320 pagina's
ISBN 90-800831-2-7

Tevens verschenen als proefschrift.

Dit boek is verkrijgbaar door overmaking van f 59,95 op rekening 47.22.10.726 bij de ABN-AMRO bank, ten name van de auteur o.v.v. 'proefschrift', of in de erkende boekhandel.

gebouwen, bouwwerken en ornamenten zijn door opzet of ontwerp van tuin en park en het (utilitair) gebruik historisch en architectonisch met elkaar verbonden en vormen zo een onlosmakelijk geheel. Onderdeel van de historische buitenplaats vormen die gebouwen, bouwwerken en tuinornamenten die compositorisch deel uitmaken van het ontwerp of opzet en inrichting van de tuin en/of parkaanleg dan wel dienen voor gebruik in samenhang met de oorspronkelijke bestemming.

Grand Canal: zichtkanaal: kanaal gelegen in het verlengde van de as van symmetrie van een huis.

Havezate: de benaming voor een hofstede of hoeve, waarvan de bewoners bepaalde rechten genoten die verband hielden met de ridderschap. Havezathen kwamen voor in Drenthe, Overijssel en het graafschap Zutphen.

Heerlijkheid: in het algemeen: het goederenbezit van een heer, met de daaraan verbonden juridische rechten en verplichtingen.

Kasteel: een versterkte en verdedigbare woning van een edelman.

Kunst: het vermogen dat wat in geest of gemoed leeft of daarin gewekt is tot uiting of voorstel-

ling te brengen op een wijze die schoonheidsontroering kan veroorzaken.

Landgoed: geheel of gedeeltelijk met bossen of andere houtopstanden bezette terreinen, daaronder begrepen die, waarop een buitenplaats voorkomt, voorzover het blijven voortbestaan van die terreinen in de bestaande toestand voor het behoud van het natuurschoon wenselijk wordt geacht.

Loofgang: latwerk in de vorm van een gang met halfronde overkapping of een gang gevormd door bomen die zo gesnoeid en geleid zijn, dat ze een overkapping vormen.

Park: een uitgestrekt terrein bij of rondom een kasteel of landhuis, bestaande uit bos en weiden, door vijvers en kunstmatige aanleg verfraaid.

Ridderhofstad: een versterkt stenen huis van een riddermatig persoon.

Villa: een huis naar Romeins voorbeeld, gelegen in het centrum van een groot landbouwbedrijf, met veel bijgebouwen.

Zichtas: een as waarlangs men kijkt vanuit een huis of ander uitgangspunt naar een bepaald karakteristiek punt in het verschiet, waarlangs het uitzicht vrij is.